

Нов български университет

Департамент Археология

Филип Божилов Петрунов

**„ГРАДСКИ НЕКРОПОЛИ ОТ ЕПОХАТА НА II-ТО
БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО“**

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „Доктор“

Научен ръководител:

Проф. Хитко Вачев

София

2023 г.

Съдържание:

Въведение	3
История на проучванията	5
Хронологически обхват на дисертацията	6
Териториален обхват на дисертацията.....	7
Методи на изследване	8
Цел и задачи.....	8
I глава. ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА	10
II глава. ГРАДСКИТЕ НЕКРОПОЛИ ОТ ЕПОХАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ	13
III глава. НЕКРОПОЛИТЕ В СТРУКТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД	33
IV глава. ЕЛИТАРНИ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ И ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ НА ВИШТА АРИСТОКРАЦИЯ ОТ ЕПОХАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО	36
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	37
Научни приноси на дисертацията	45
Публикации по темата на дисертацията	46

Въведение

Проучването на средновековния български град, години наред, напълно оправдано, привлича вниманието на изследователите. При областното деление на България след края на XII в., частично отразено в Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II от 1230 г., се обособяват така наречените хори, всяка от които имала главен град, управляван от кефалия (протосеваст, севаст), в чиито ръце била съсредоточена голяма военно-административна и съдебна власт. По малките градове, крепости, села били управлявани от кастрофилакти, катепани, примикюри и кнезове. При анализите на селищната история на Второто българско царство се обръща внимание на следните елементи: името на града (селището), което включва форма, транскрипция и етимология на името; географско местонахождение, локализация, идентификация; политическа история; стопанска история, социална структура и управление; население - етническа и демографска характеристика; църковна история; материална и духовна култура; място и роля в селищната система на средновековна България; публикации на писмени, епиграфски и други извори.

Проучванията на средновековния български град, особено през последните 50 години, изясняват главните елементи на градоустройството. Повечето изследователи смятат, че градът е бил предварително планиран. Изградена е улична система с главни и второстепенни улици. Жилищата били обединени в квартали, в които централен елемент и акцент била енорийската църква. Предвидени били и малки, свободни пространства около църквите и значително по-големи “площадни” пространства пред по-големите религиозни ансамбли.

На този фон, въпреки напредналите проучвания, много малко се коментира темата за некрополите, които са важна част от структурата на града.

Некрополът е комплекс от гробове. Неговата функция в епохата на Второто българско царство, освен чисто практичната принадлежност има и средищна функция в селищната структура на средновековния град. Появата на гробищни комплекси обикновено е свързана с организацията им около църковните храмове. Специфичното им място в градската среда е унаследена традиция от ранно-християнската култура на почит към

мъртвите, където се обособяват „мартириуми“ – място за съхранение и място за поклонение, пред тленните останки на покойниците. Организацията им става чрез специфично маркиране, обикновено чрез поставяне на надгробия – кръстове, надгробни плочи или събирането на човешките кости в специално организирани костници. При проучването на некрополите в България са установени много случаи на организация и групиране на гробовете. Често те са интерпретирани от проучвателите като „фамилни участъци“. Стотици са и примерите за препогребвания в една и съща гробна яма, което показва, че мястото на гроба е било добре известно на близките и роднините на починалите.

Некрополът в българското средновековие, до голяма степен, преповтаря на практика директния превод на думата „град на мъртвите“. Като част от градската среда, доста често той е разположен почти централно в укрепената територия на градището или около важните, средищни храмове на подградието. Примерите за изнесени извън града некрополи не са малко и обикновено това се случва, когато самият терен и пространството в крепостните стени е недостатъчно. Много често са засвидетелствани некрополи и в укрепената територия и извън нея. Примери в това отношение могат да бъдат градове, като: Вратцата, Перперикон, Русокастро, Кастриции, Мелник. Ролята на некропола в средновековния град е част от християнската култура. Уважението и почитта към паметта на предците и отношението към тленните им останки е основна ценност на християните в средновековна България. Чрез почитането им наследниците установяват връзка и създават приемственост и перспектива за бъдещето на държавата. Чрез различни помени, задушници и други ритуали, системно се възпоменават и утвърждават имената и делата на предците, създатели на царството и причина за самостоятелна българска държава. По този начин се поражда и необходимостта некрополът да заема централно средищно място в града на средновековния българин. Дори във време на обсада или неподходящи климатични условия, да е възможно отдаването на почит и съответно припомнянето на основните ценности за утвърждаване на унаследените правила и традиции.

История на проучванията

В дисертационния труд са събрани 704 заглавия по темата за градските некрополи като е направен преглед на 348 публикации в АОР-и, които съобщават за проучвания на 154 некропола от 39 града. Логично, най-голям е броят на съобщенията за некрополи от Велико Търново – 93. Следват съобщенията от Велики Преслав – 45. При тяхното проследяване може да се направят обобщения за продължителността на проучване на някои некрополи, за размера на проучената площ, броя на разкритите гробове, анализ на гробните дарове, регистрирани погребални обреди и др. Този вид публикации служат за статистика, но за съжаление, в по-ранните издания на Археологически открития и разкопки, не се изисквало и не са приложени планове на градовете, ситуиране на гробищата в тях, или извън тях. Вероятно тези данни (ако са били регистрирани) са оставени за по-цялостните научни публикации, каквито така и не са направени за част от изследваните с методите на археологията градове. Информация за некрополите преди 1953 година получаваме от Известията на българското археологическо дружество. Там най-ранни обобщаващи данни за проучванията в Преслав дава Ю. С. Господинов. В публикацията си „План на старата българска столица Търново“ от 1910 г. К Шкорпил публикува част от резултатите по изследваните некрополи в столицата на Второто българското царство.

Не липсват и добре проучените, документирани и публикувани некрополи, даващи изключителна информация за аспекти от средновековния живот. В цялостния труд на И. Джембов „Средновековната крепост край Сопот“ е направен подробен анализ на регистрираните и проучени гробове до 1991 г. Най-големият гробищен комплекс на Калиакра, средновековният некропол в Предградието, върху т.нар. „Османова могила“ е проучен от Л. Бобчева в периода 1966 – 1969 г., като прави обобщаваща публикация през 1978 г. „Некропол от XIII-XIV в. в Калиакра“. През 2010 година е локализирано мястото, където би трябвало да се намира църква № 2 „Св. Богородица“ в Калиакра, проучвана от Г. Джингов през 1980 година и публикувана в Известия на Народния музей – Варна. Разкопките на църква № 2 „Св. Богородица“ са подновени през периода 2010 - 2013 г., а резултатите от проучването на некропола са публикувани от автора на дисертацията Ф. Петрунов през 2020 г. Разбира се, най-добре организирана и полезна е информацията за некрополите включени в обобщени, цялостни публикации на един или друг средновековен

град. Обобщаващи изследвания са направени от проучвателите В. Антонова в монографията си „Шумен и Шуменската крепост“ от 1995 г., В. Нешева с трудовете си „Богоспасният Цариград Търнов, Дворцовият площад на Царевец и църквата на св. Параскева (Петка) Търновска“, „Мелник - Богозиданият град“ и „Мелник, Манастир „Света Богородица Пантанаса“ последен пристан и мемориал на Деспот Слав от българската царска династия на Асеновци, Том 3“. Д. Овчаров прави обобщаващи публикации „Средновековни некрополи от Търговишко“ и „Базилика №2 в крепостта „Крумово кале“ до Търговище“ през 1976г. Колектив от Виолета Димова, Соня Георгиева, Виолета Нешева, Йордан Заимов, Димитър Иванов, Никола Ангелов, Петър Вълев публикуват том 1 на „Средновековният Червен, Цитаделата на града“, където се прави анализ на проучените до 1985 г. гробове в този град. С. Йорданов доразвива труда им като през 2019 г. публикува „Средновековният Червен, Археологически роман за един изчезнал град“.

Хронологически обхват на дисертацията

Хронологическият обхват на труда е строго конституиран в заглавието на темата. Епохата на Второто българско царство обхваща периода 1185/6 -1396 година. Това включва времето от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на самостоятелната българска държава през 1187 година до смъртта на цар Иван Срацимир и падането на Видинското царство през 1396 година. Относно различните прочити във взаимоотношенията на васалитет на Търново и Видин спрямо Османската империя, условно приемаме, че до тази крайна дата Видинското царство се ползва с известна самостоятелност. Конкретизирането на съответна година не променя достигнатите заключения и направените наблюдения върху погребалните практики и гробищната култура на средновековните българи. Нещо повече, въпреки промяната в доминиращия културен и политически модел много от практиките свързани с постморталното третиране на хората се запазват със столетия напред. Някои практики, като поставянето на „харонов обол“, водят своето начало от античността и се срещат, както през средновековието, така и в наши дни. Погребалните практики излизат от хронологическите ограничения на епохата и откриват своите аналогии, както при по-ранни култури, така и в по-късни времена.

Териториален обхват на дисертацията

Основно в организираната документация са включени населени места от съвременната българска територия. На първо място това е средновековният Царевград Търнов. Той е и ядрото на средновековна България. Основата и главният център се явява областта Загоре, около която в различните години се причисляват или откъсват отделни области. Това е породено от динамичната политическа обстановка на Балканите през Средновековието. Различните военни конфликти, териториални „зестри“ или отплати, отдаването на апанажи или чисто военни загуби налагат една крайно променлива картина на Българското царство в рамките на близо 200 годишната му история. Територията на Второто българско царство при управлението на цар Иван Асен II, според „Дубровнишката грамота“, включва площ около 248 000 км², а към края на управлението на цар Иван Шишман тя вече е два пъти по-малко, около 107 000 км². Тази промяна в територията довежда и до значително ограничаване на териториалния обхват на разработката и организацията му около по-големите градски центрове на царството. Те от своя страна са показателни за тенденциите и характеристиките на средновековните некрополи и традициите на миряните в лоното на Българската Патриаршия от периода. Въпрос на историческа интерпретация би било поставянето на един или друг град към културният кръг на Българското царство, но това не би довело до качествени изменения в достигнатите наблюдения и систематизираните организационни и религиозни практики от епохата на Второто българско царство. Въпреки това са приложени и редица примери, свързани с практиките и некрополите извън територията на съвременна България, които да онагледят установените практики от българските земи. Те идват като допълнение на заложените цели и достигнатите резултати без да променят основните достигнати заключения и изводи за традициите и вярванията на средновековния българин. В териториалния обхват не са включени манастирите и неукрепените селища от една страна, заради заложеното заглавие, а от друга, поради спецификата на градската среда, която е щателно разгледана в първата част на настоящият труд.

Методи на изследване

1. Настоящата разработка, е замислена да организира и до известна степен да подреди публикуваната до момента литература, свързана с проучванията на градските некрополи от Освобождението до 2020 година. В този труд са включени, както проучванията публикувани от Българското археологическо дружество от 1910 година до 1951 година, така и известията от поредицата Археологически открития и разкопки. Важно и систематично място се намира и за не по-малко приносните аналитични публикации, свързани с анализа и обнародването на антропологичните и археологическите данни придобити от различни редовни и спасителни проучвания на български археолози от началото на XX век до 20-те години на XXI век.

2. Личното участие и наблюдения на автора върху теренното археологическо проучване на някой от некрополите. Като член на екипите или научен ръководител, участва в проучванията на Калиакра, Лютица, Кокалянски Урвич и църквата „Св. Вмчк Георги“ до с. Трудовец в близост до Боженишки Урвич.

Цел и задачи

Направените аналитични наблюдения и интерпретации са на база дългогодишната работа на редица признати български учени, работещи в областта на средновековната археология. Основна цел на разработката е систематизирането и обединяването на цялата публикувана литература до момента. Важен елемент в търсенето на систематичност е разграничаването на градския от манастирския и селищния некропол, от откритите неукрепени селища. Важен ориентир се явява, не само наличието или липсата на крепостни съоръжения или отделно пространство за богослужебни практики, каквито пространства се откриват и в големите градски центрове, а и специфичните елементи на градската среда, които характеризират комплексния модел и структурната диференциация на града спрямо откритите селищни структури и самостоятелните манастири. Анализът на придобитите данни за последните 120 години показва, че явлението град има свои специфични характеристики и уникална за средновековието организация.

Чрез изучаването на публикуваната научна литература и чрез включването на авторски разработки за некрополи от съвременната българска територия е направен опит за синтез и обобщаване на някои от важните детайли за градският некропол от епохата на Второто българско царство, а именно как се вписва територията на некропола в топографията на средновековния град; каква антропологична информация дава той за населението и има ли социална и полова диференциация?

В разработката са включени некрополите от 40 български обекта с десетки под обекти. В интерпретирането на данните са съпоставяни както източноправославни, така и католически практики от Европа. Заключениета за интерпретирането на данните са направени чрез прилагане на аналогични паметници от териториите на Византийската империя, кралство Сърбия, кралство Арагон и Киевска Рус. Една от основните цели на настоящата разработка е да се потърсят възможности за допълване и обогатяване на картината от епохата на Второто българско царство в ограничения и не достатъчно систематизирано публикуван и интерпретиран материал.

I глава. ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА

Проучването на градовете в източните Балкани е с над сто годишна история. През един сравнително дълъг период, характерът на средновековният балкански град е описван, на база писмените сведения и резултати от археологическите проучвания. Едва през последните десетилетия се правят опити да се изработи някакъв теоретичен модел.

Първият опит за обща характеристика на средновековен балкански град е направена от Д. Ангелов в неговата статия “Към въпроса за българския средновековен град”. Слабостите в проучванията на балканския и особено български средновековен град започват да се преодоляват едва през последните години на XX век. Р. Рашев публикува статията „Аул и град в България през VIII-IX в.“ върху проблематиката на прехода аул – град. В нея той предупреждава, че е твърде рисковано характеристики на средновековния град от XI-XIV и XIV-XVI век да се търсят и автоматично приписват на ранносредновековния. Авторът не се съгласява с твърдението, че търговията и занаятите са единствената особеност на града. Градът, както отбелязва Рашев, първоначално има военна и административна роля, а своята специфична икономическа структура развива доста по-късно. Тези първи опити в българската литература относно градската дефиниция са последвани от поредица статии на Росица Панова. Интензивното и целенасочено проучване на много средновековни градове от периода XII – XIV в. довежда до появата на достатъчен брой публикации, в които са отразени резултатите от археологическите разкопки на Търново, Преслав, Червен, Шумен, Калиакра, Ловеч и др.

Без да се пренебрегват данните от писмените извори, при определяне на едно населено място като град, задължително сведенията на средновековните автори трябва да се съотнасят с резултатите от археологическите разкопки. Археологическите проучвания определено са по-сигурният показател за големината, особеностите, функциите и значението на даден градски център, отколкото неточната или субективна представа, отразена в писмените източници. В последните десетилетия се правят опити за типология на българския средновековния град от периода XII – XIV в. Като основен критерий и вариантено решение на проблема Д. Поливянни посочва в своята публикация

„Средновековният български град през XIII-XIV в“, съотношението между икономически и политически функции.

Втората група въпроси, свързани с града като селищна категория, което има пряко отношение и към настоящата тема, е проблемът за оформянето на градското пространство. Принос за натрупването на материали в това направление имат всички археолози, проучващи чрез разкопки градовете на Второто българско царство. В монографията си „Укрепеният български средновековен град XIII-XIV век“ от 1979 г. М. Харбова, обобщава данните от археологическите проучвания на тогавашното ниво на изследванията. Тя определя няколко типа градове, според организирането на архитектурно-градоустройствената им композиция. Чрез сравнителен анализ са очертани особеностите на градските центрове по р. Дунав, Черно море и вътрешността на страната. Обособени са и някои общи признаци на града от XII – XIV в.

Необходимо е да се направи преглед на археологическите проучвания върху една неизбежна част от градската структура, а именно – градските некрополи. Важно е да се отбележи, че тяхната регистрация и изследване почти в 100 % от случаите е в контекста на цялостното изследване на селищата, и по-конкретно на градските храмове. Най-често, на гробове или на цял некропол се попада случайно. За съжаление, много малко са случаите, когато пространството на гробището е проучено изцяло. Причините за това са много, като не всички са по преценка или по желание на изследователя. Там където има обобщени публикации за археологическите проучвания на един или друг средновековен град, не винаги е отделено място за некрополите, или понякога те са споменати с по няколко реда. Най-много информация за проучвания на некрополи има в поредицата Археологически открития и разкопки. При тяхното проследяване може да се направят обобщения за продължителността на проучване на някои некрополи, за размера на проучената площ, броя на разкритите гробове, анализ на гробните дарове, регистрирани погребални обреди и др. Този вид публикации служат за статистика, но за съжаление, в по-ранните издания на Археологически открития и разкопки, не се изисквало и не са приложени планове на градовете, ситуиране на гробищата в тях или извън тях, а някои автори ги споменават съвсем лаконично: „открити са средновековни гробове“. Вероятно, тези данни (ако са били регистрирани) са оставени за последващи научни публикации и доста често, такива не са

публикувани. Информация за некрополите преди 1953 година получаваме от Известията на българското археологическо дружество. Там най-ранни обобщаващи данни за проучванията в Преслав дава Ю. С. Господинов. За археологията в България, след Освобождението, несъмнено най-голям принос има К. Шкорпил. В публикацията си от 1910 г. „План на старата българска столица Търново“ публикува част от резултатите на изследваните некрополи в столицата на Второто българското царство.

Добре проучените и документирани некрополи дават изключителна информация за аспекти от средновековния живот като: облеклото, развитието на ювелирното изкуство, продължителността на живот, съответно на мъже и жени, детската смъртност и много други. Това показва цялостният труд на И. Джамбов „Средновековната крепост край Сопот“, където е направен подробен анализ на регистрираните гробове до началото на 90-те години на XX в. Най-големият гробищен комплекс на Калиакра е проучен от Л. Бобчева в периода 1966 – 1969 г. Регистрирани са 354 гроба от средновековен некропол в Предградието, върху т.нар. „Османова могила“. Доста по-късно, през 2010 година е локализирано мястото, където би трябвало да се намира Църква № 2 „Св. Богородица“, проучвана от Г. Джингов през 1980 година и публикувана в Известия на Народния музей – Варна. Разкопките на Църква № 2 „Св. Богородица“ са подновени последователно в четири сезона между 2010 и 2013 г., а резултатите от проучването на некропола са публикувани от автора на дисертацията в Известия на Варненския музей през 2020 г. Разбира се, най-добре организирана и полезна е информацията за некрополите включени в обобщени, цялостни публикации на един или друг средновековен град. Такива дават редица проучватели като К. Тотев, Е. Дерменджиев, И. Джамбов, В. Нешева, Д. Овчаров, Н. Овчаров, С. Йорданов и др.

Отделна група публикации са специализираните антропологични анализи на костни останки от един или няколко некропола, които допълват общата картина и дават отговор на въпросите за брой и полова характеристика на населението на съответния град, за заболяемостта и др. Добре обобщените данни са предпоставка за появата на трудове за некрополите в средновековната столица Търново, некропола край гр. Сопот и некрополите край р. Янтра, с. Искра, с. Драгойново, Първомайско и с. Новаково до Асеновград.

II глава. ГРАДСКИТЕ НЕКРОПОЛИ ОТ ЕПОХАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ

Проучванията на средновековния български град изясняват главните елементи на градоустройството. Повечето изследователи смятат, че градът е бил предварително планиран. Изградени са крепостни стени, улична система, жилищата обединени в квартали, в които централен елемент и акцент била енорийската църква. Предвидени били и малки, свободни пространства около църквите и значително по-големи “площадни” пространства пред по-големите ансамбли.

Некрополите се явяват важна част от структурата на града. Тяхната функция в епохата на Второто българско царство, освен чисто практичната принадлежност има и средищна функция. Появата на гробищни комплекси обикновено е свързана с организацията им около църковните храмове. Специфичното им място в градската среда е унаследена традиция от ранно-християнската култура на почит към мъртвите, където се обособяват „мартириуми“ – място за съхранение и място за поклонение пред тленните останки на покойниците. Организацията им става чрез специфично маркиране, обикновено чрез поставяне на надгробия – кръстове, надгробни плочи или събирането на човешките кости в специално организирани костници.

Данните от археологическите проучвания на средновековните некрополи използвани в периода XII – XIV в. отличават 40 обекта, като основен за периода е Царевград Търнов.

- **Велико Търново**

През епохата на Второто българско царство Царевград Търнов е бил в период на активно църковно строителство. На територията на средновековния град са открити и останките на множество манастири. За сега са известни над 50 средновековни църкви, като много от тях са свързани с пренасянето на мощите на светците-покровители на столичният град, а други са използвани за полагане на тленните останки на българската аристокрация и градското население. Най-важните църкви и манастири от столичния Търновград са: патриаршеския храм “Св. Възнесение Господне”, църква “Св. 40 мъченици”, църква “Св.

Димитър Солунски", църква "Св. Петър и Павел", църква „Св. Богородица Темнишка“, църква "Св. Иван Рилски", Други църкви в крепостта "Царевец", църквите на хълма Трапезица. Проучванията на некрополите на Царевец, Трапезица, квартал „Асенов“, „Момина крепост“, „Св. Св. Петър и Павел“, „Успение Богородично“, „Св. 40 мъченици“, Френкхисар, Църква и баня южно от манастира „Св. 40 Мъченици“ дават картина, как се вписва некропола в топографията на средновековния град, а антропологичната информация за населението показва има ли социална и полова диференциация.

- **Аневско кале / Сопот**

На база археологическите разкопки на Аневско кале или средновековната крепост край Сопот отговаря напълно на характеристиките за средновековен град. При проучванията е установено, че крепостта има цитадела, в която са разположени жилищни и църковни постройки. Налице е солидна укрепителна система, представително жилище, подградие, включващо манастир, църква, жилища, некропол и др.

Събрани са многобройни предмети свидетелстващи за интензивен икономически, политически, културен и духовен живот в града през XIII-XIV век. Както е добре известно, в гъсто застроените средновековни градове, некрополите обикновено са се намирали около църковните постройки в самия град или в неговата околност, каквато е ситуацията и в Аневско кале. В резултат на данните от проучването на некропола става ясно, че погребенията са извършени по християнски обред.

- **Анхиало / Поморие**

Проучените гробове в некропола на Анхиало са около 200 на брой. Анализът им показва, че в и около гробовете изобилства от преотложени кости от по-ранни нарушени гробове, регистрирани са гробове с последователни погребвания в една и съща яма. Гробните съоръжения са ями, частично или напълно оградени при дъното с камъни и фрагменти от тухли или каменно-тухлени гробни камери, с или без покритие.

Прави впечатление, че повечето костни останки са на деца. Антропологическите данни показват, че процентът на погребани деца от двете възрастови групи е над 48 %, като

преобладават тези на възраст под 6 години. При възрастните индивиди - повечето са жени (над 65 %) на възраст от 18 до 40 г., т. е. в активна репродуктивна възраст. Това вероятно е свързано с повишена смъртност при раждания и след родилни усложнения. Дълбока старост (около и над 60 г.) са доживели само няколко индивида.

- **Асенова крепост**

Проучването на некрополите в Асенова крепост трудно може да бъде наречено задоволително. Намерените гробове, по-скоро са резултат от случайно попадение в процеса на изследването на архитектурата. Регистрирани са общо четири гроба в цитаделата. Първият е разположен в ниша на скалата и е датиран от 30-те години на XIII век. Останалите са с датировка XIII-XIV в. Като два са с ограждане от вертикално поставени плочи. При вторият е документиран ритуал „обезвреждане“, чрез премахване на долните крайници.

- **Бдин / Видин**

Във вътрешността на замъка „Баба Вида“, върху дебели културни пластове от тракийската, римската и ранно-византийската епохи, на дълбочина 2,6 – 3 м спрямо нивото на днешния вътрешен двор, лежат останките от една еднокорабна църква с едноделен притвор, разкрита през 1977 г. и проучвана през 1979 г. от Вълчо Вълков. Сградата не е цялостно проучена, тъй като източната ѝ част попада под по-късни градежи (от османската епоха). В нея са разкрити 5 гроба, два от които нарушени от по-късните градежи.

- **Боженишки Урвич**

Средновековната крепост Боженишки Урвич се намира на северните склонове на Лакавишкия рид от Предбалкана. Археологически проучвания се провеждат успоредно, както на фортификацията, така и на средновековният храм в подножието, като е документиран некропол в и около църквата. Разкрити са 49 гроба. Погребенията са по християнски обряд. При три от гробовете са открити следи от дървени ковчези. Скелетите са положени в посока запад-изток, а ръцете са скръстени върху гърдите. В много от гробовете се открити посребрени сферични копчета, пръстени, токи и тъкан с апликирани върху нея метални пластинки. За конкретизиране на датировката на некропола, спомагат

регистрираните в гробове монети на цар Иван Александър с Михаил, сребърна монета на цар Иван Шишман и накити типични за периода XIII-XIV в.

- **Варна**

Средновековният град Варна се намира в центъра на едноименния съвременен град. Единствените проучени гробове, които категорично могат да се отнесат към епохата на Второто българско царство са два гроба. Тяхната датировка най-общо е XIII-XIV в. Останалата част от некропола е унищожена.

- **Воден**

При археологичните проучвания на средновековния Воден е установено, че е построена върху основите на ранно-византийско укрепление и спазва същият план. Разкопките през 1977, 2013 и 2014 година дават резултати относно средновековния некропол. Разкрити са 57 гроба. Гробните съоръжения са групирани в няколко типа: гробни ями, вкопани в терена или изсечени в скалата без ограждения; гробни ями, вкопани в терена и оградени с дъски; гробни ями, оградени с дребни камъни – цялостно или частично, две от тях покрити с каменни плочи. Мъртвите са положени по гръб, ориентирани запад-изток, със сезонни отклонения и ръце скръстени върху гърдите или таза. Наблюдава се отклонение в погребалния ритуал при няколко гроба, като долните крайници са отрязани или вързани.

- **Вратица, Враца**

През XIII-XIV в. последното и окончателно застрояване на укреплението Вратица е извършено в първите десетилетия след възстановяването на българската държава. Това е доказано на база откритите бронзови монети и керамика. По това време укреплението придобива очертанията, фиксирани от екипа на археологическото проучване. През този период градът, чийто център вероятно е укреплението, започва да се разширява в източна посока, за да достигне до съвременния град Враца, където са открити и единствените гробове от XII-XIV век.

- **Габрово**

Средновековната крепост „Градът“, построена през V-IV век пр. Хр. е охранявала античния път, който върви по река Росица, по-късно свързващ Никополис ад Иструм с Тракия. Този път се използва активно и през средновековието, особено по времето на Втората българска държава. Крепостта изградена тук, играе първостепенна роля на изходен възлов пункт към двата старопланински прохода - Химитлийския и Русалийския. На територията на крепостта са открити стопански и жилищни постройки, както и малка базилика. Регистрираните материали са предимно от ранното средновековие, но проучванията през 1976 година дават и оскъдни данни за наличие на средновековен некропол от Второто българско царство.

Средновековна крепост „Пречиста“ е била гъсто застроена, като са открити множество жилищни и стопански сгради, както и работилници. Намерени са останки и на църква, поместена в източната част на крепостта. Южно от хълма на отсрещния бряг на река Боазка, е разкрит занаятчийски квартал. На юг от „Казанжийска лъка“, в местността „Петровица“, се намират останките на манастира „Св. Св. Петър и Павел“. Той е от времето на Второто българско царство. На юг, в пролома на река Боазка, в местността „Сухата чешма“, при сегашната ловна хижа, се намират останките от още един манастир от същия период. На това място са регистрирани 34 християнски гроба, ориентирани запад-изток, отнасящи се към епохата на Второто българско царство.

- **Дръстър / Силистра**

Дръстър е един от големите военни и икономически центрове от епохата на Второто българско царство. Като седалище на митрополит, градът има важно значение в църковно-административното устройство през XIV век. През 1242 година градът е опожарен от татарите, след което се обезлюдява. Този факт се наблюдава при проучването на жилищните нива, където има прекъсване в застрояването от средата на XIII до началото на XIV в. Това затихване на живота в града се забелязва и при изследването на некрополите. Гробовете около двете църкви (№ 1 и № 2) и този пред вътрешното лице на южната крепостна стена, са оформени през първата половина на XIII в. След опожаряването на града те престават да функционират, което свидетелства за силното редуциране на населението и западане на градските функции. Нови некрополи на същите места се оформят

в средата на XIV в., когато Дръстър показва съвземане и отново става оживен център на търговия, а за известно време - и владение на Иванко Тертер. Тук е открит и гробът на съпругата на Тертер. Изследването на некрополите на Дръстър дава много ясна картина за развитието му. Очертават се два основни периода на активен градски живот, а именно: първата половина на XIII в. и средата - втората половина на XIV в, когато Дръстър е част от Добруджанското деспотство, и както се предполага, резиденция на сина на деспот Добротица.

- **Калиакра**

Некрополите на Калиакра са няколко. Най-рано проученият е този на така наречената „Османова могила“. Той е разположен северозападно от средната укрепителна линия, в Предградието на Калиакра. Разчистени са 354 гроба, като 352 от тях са християнски, един е определен като мюсюлмански, а едно от погребенията е „трупоизгаряне в урна“, отнесено към III в. пр. Хр.

Вторият голям некропол на Калиакра е открит при проучването на Църква № 2 „Св. Богородица“. Регистрирани са 191 гроба, като броят на човешките останки в тях не отговаря на броя на гробовете. Голяма част от гробовете са с богат инвентар.

Останалите 5 некропола на Калиакра са разположени в: Метрологична станция, Подградие, Вътрешния град при църкви № 1 и 3, Сектор 83 и гробница в Църква №4.

Кастрици

При проучванията, почти в средата на крепостта е разкрит жилищен квартал, от гъсто застроени сгради, със сравнително дебели зидове. Документирана е и част от църква, около, която се е развивал християнски некропол от XIV век.

Некрополът разположен около църква № 1 е разделен хронологически на два етапа. Първите погребвания са започнали скоро след изграждането на църквата през първата половина на XIV в. Вторият етап настъпва след разрушаването на църквата към края на XIV – началото на XV в. Тогава се били извършвани погребения непосредствено пред входа на

храма и източно през абсидата. Установените ями на тези гробове са на много по-високо ниво, близко с това на пода на църквата. Погребения са документирани в насипите източно и западно от изоставената църква. Втори некропол е частично документиран източно от укреплението.

- **Козник**

Крепостта Козник се споменава от летописците на византийските императори, включително и от Йоан Кантакузин. По време на проучванията през 2007 г. е разкрит източният зид на крепостта. Открит е и вход с височина 2 м и дебелина на зидовете 1 м. От направените сондажни проучвания, южно от входа на крепостта, е установено наличието и на други сгради, които са били опожарени в края на XIV век. До момента е установено, че Козник функционира през XIV век, но няма данни за периода на застрояване на мястото. Проучванията дават интересен резултат. Регистрираният масов гроб, организиран покрай крепостната стена, свързва откритите човешки останки със събитията развили се при превземането на Второто българско царство от османците.

- **Красен**

Регистрирани са три некропола в рамките на града, Първият е обособен в насипи на антична сграда, вторият е в непосредствена близост до югоизточната крепостна стена и третият, чийто проучвания са най-задълбочени, се намира в подножието на крепостта. Общият брой на гробовете е 179. Некрополите са християнски. В повечето гробове погребаните са положени направо в земята или върху дървени дъски, с посока запад-изток, с ръце поставени върху коремната област или гърдите. В голяма част от гробовете е открит инвентар от накити, елементи от облеклото (сферични копчета от бронз или сребро), монети, амулети и пр. Най-общо датировка на некрополите от Красен е очертана в рамките на X-XIV век.

- **Крън**

Градът се споменава многократно в историографията. След поражението в “Тревенския проход” през 1190 г., остатъците от разбитите византийски войски водени от

император Исак II Ангел се оттеглили в Крън и оттам продължили към Верея/Боруй (дн. гр. Стара Загора). Шестнадесет години по-късно околностите на града, заедно със земите около Боруй, са пострадали сериозно от наказателния поход на латинският император Анри през 1206 г. По-късно, през 1230 година, Крън е посочен като областен център в Дубровнишката грамота на Цар Иван Асен II. Твърдината е спомената и в поемата на Мануил Фил като един от опорните пунктове, част от настъплението на Михаил Глава срещу цар Ивайло. Последното известие е в историческите извори е от едно писмо на папа Бенедикт XII (1334-1342) до майката на цар Иван Александър, в което тя е наречена „херцогиня на Крън“. Крън пада през 1371 година, когато османците го превземат и унищожават.

След откриването на църква от Второто българско царство са документирани 97 гроба, отнасящи се към този период. Починалите са били погребвани в гробни ями, по християнски обряд. Прави впечатление, че в някои от гробовете са били поставени по една или две медни корубести монети (рязани) от началото и средата на XIII в. След изграждането на църквата, към края на XIII и през XIV в. площта около нея се използвала за некропол. Интерес представляват, освен кръстовете, носени от християнското население, откритите бравички амулети, които са доста рядко срещан паметник в некрополите от XIII-XIV век.

- **Ловеч**

В Ловешката крепост са намерени множество паметници свързващи града с епохата на Второто българско царство. От Ловеч произхождат две колективни монетни находки с аспри на цар Иван Александър. Първата е от 16 монети, укрити в глинено гърне, а втората се състои от 1430 монети, поставени в стомна. През XIII век, по времето на въстанието на Ивайло, Ловеч отново се споменава, и то между по-големите и важни български крепости, които били завладени от Византия. През 1331 година управителят на Ловеч, Иван Александър става цар на Българското царство. През XIII век, а и през XIV век, градът е един от най-силните и богати центрове на царството.

Наред с богатите си некрополи от епохата на Второто българско царство, до крепостната порта е разкрита гробница, свързвана с вечното ложе на един от управителите

на града. Най-големият проучен некропол наброява 120 гроба и се използва както от края на XIV век, така и след това. Неговото разположение е в цитаделата на града и бележи залеза на Ловеч като голям център на българската култура. Друг некропол на средновековният Ловеч е разположен извън стените на града. На около 500 м в подножието му, на равно място, е обособена голяма могила. Некрополът е датиран в широки хронологически граници: X-XIII в.

- **Лютица**

Крепостта Лятица (Лютица) се споменава в произведенията на няколко средновековни автори във връзка със събития от началото на XIII и XIV век. Единият от тях е Йоан Кантакузин. Особено важни данни за устройството и организацията на града, както и за съществената роля, която играе през средновековната епоха, са придобити в резултат на проведените там археологически проучвания. При археологическите експедиции са проучени пространствата около архитектурните останки на късно-средновековна църква от XIV– XVII в. и епископската базилика изградена през IX-X в.

От некропола на Лютица са проучени и документирани 74 гроба. Погребенията в тях са извършени в съответствие с православната християнска погребална практика. Преобладават гробове, оформени от плочести камъни, долепени един към друг без спойка. Установява се, че често те са групирани, като някои от тях се застъпват или използват общи плочести камъни. Антропологичните изследвания сочат, че 25 от скелетите принадлежат на детски индивиди, а възрастните са 37. Отчитайки броя на препогребаните около основните камери, може да се каже, че в разглеждания некропол и на база проучванията до момента, тук са погребани повече от 100 човека. Повечето гробни съоръжения попадат върху деструкциите на базиликата, за която се приема, че прекъсва своето съществуване в края на XIII век. На този етап на проучване може да се каже, че гробовете, разположени върху останките на Църква № 2, могат да бъдат датирани след началото на XIV, а използването на некропола около Църква № 1 най-вероятно продължава и след XV век.

- **Мелник**

Важна роля в сакралната мрежа на столичният Мелник са играли манастирите „Св. Харалампий/Св. Архангели”, „Св. Богородица Спилеотиса” и „Св. Богородица Пантанаса”.

В манастир „Св. Никола“ броят на гробовете е неизвестен. В притвора на църквата са разчистени празни гробни ями, а западно от тях, в екзонартекса – останки от ями за продукти. В наоса, до дяконикона и до южната му стена е открит гроб, облицован с мраморни плочи. В него, през известен интервал от време, са извършени две погребения. Двете погребения са извършени в периода между стенописването на църквата (края на XII – началото на XIII в.) и разрушението на южната ѝ стена е от средата на XIII в.

В Манастир „Св. Богородица Пантанаса“, броят на проучените гробове е 4. Те се намират в южната част на източния му двор – един на 3-4 годишно дете и три на възрастни индивиди: два на мъже (40-45 годишен и 20-25 годишен) и един на жена (неопределена възраст). Покойниците са били положени в дървени ковчези, части от които са оцелели до днес. В трите гроба на възрастните индивиди са намерени ритуални глинени купички със следи от опалване. Според местоположението им те са принадлежали на ктитор (ктитори) на манастира, според автора, на самият деспот Слав и неговото семейство.

- **Мисионис**

Ал Идриси споменава Мисионис като „многолюден цветущ град, разположен в подножието на планина, основан в древни времена. Имал пълни с народ пазари и природни богатства, а жителите му извличали значителни доходи от търговия“.

При археологически разкопки на „Крумово кале“, във вътрешността е разкрита църква, стражеви помещения и жилищни сгради. В източният квартал е открит втори голям християнски храм. Откритите в Мисионис множество находки свидетелстват, че той е бил богат град на източните подстъпи към столицата „Търновград“. От некрополите са разкопани 25 гроба. В края на XIV век укреплението е превзето от османците след тежка обсада. Според проучвателите, документираните плитко вкопани християнски гробове, показват драматичната картина от времето на обсадата. Градът съществува до османското нашествие в края на XIV век.

- **Несебър**

На територията на Несебър са регистрирани 9 некропола, като при някои от тях гробовете са унищожени без да бъдат документирани. При църква „Св. Стефан“ са регистрирани 8 гроба. Некрополи като този е имало и около други църкви строени по онова време в Несебър – “Св. Тодор” от XIII в., “Архангели Михаил и Гавраил” от края на XIII – началото на XIV в., “Св. Параскева” от XIII в., “Христос Пантократор” от XIV в. При проучването на църквата “Архангели Михаил и Гавраил” са разкрити 19 гроба. При две спасителни проучвания в близост до църквата „Йоан Кръстител“ са регистрирани общо 11 гроба. При три спасителни проучвания на съвременната ул. „Крайбрежна“ са документирани общо 47 гроба, вероятно отнасящи се към един и същ некропол. Но в настоящия труд ще бъдат отделени на база обекти от различни спасителни разкопки и проучвания, поради липсата на категорични доказателства и яснота, че са от един некропол. От друг некропол, намиращ се в югозападната част на днешен Несебър са регистрирани 38 гроба. Така по литература общият брой гробове е 143 с датировка XI-XII и XIII-XV в.

- **Никопол**

Средновековният град Никопол е част от укрепителна система, състояща се от четири крепости около съвременният град Никопол. През средновековието Никопол е бил най-голямото търговско дунавско пристанище на Второто българско царство. Проучени са общо 4 гроба като три са от християнски некропол, а един е самостоятелен в близост до останки от жилищни и стопански постройки, градени от камък и спойка от кал. В останалите 3 гроба са открити материали от XIV век, на база на които гробните съоръжения са датирани от края на Второто българско царство.

- **Овеч / Провадия**

През епохата на Второто българско царство, Овеч е стратегически военен и административен център, както и резиденция на митрополия. След неуспешната обсада на Варна, тук попадат рицарите на Амадей Савойски, между които е и маршалът на Бургундия. След освобождаването на Иван Срацимир от унгарците, цар Иван Александър отстъпва Овеч и Дръстър на Добротица, като тези крепости са включени във владенията на

Добруджанското деспотство до 1371 година. След възкачването на Иван Шишман на търновският трон, Овеч е присъединен отново към Търновското царство. Крепостта Овеч е завладяна от османците през 1388 г.

От некропола на Овеч са проучени твърде малко гробове - 20 гроба на брой. За съжаление, липсата на гробен инвентар и ясен стратиграфски контекст, поставят тяхната датировка в широки граници XIV-XVII век.

- **Пернишка крепост**

На територията на Пернишката крепост са проучени четири некропола; 1-ви – некропол около Църква № 4; 2-ри – некропол около Църква № 2; 3-ти - некропол при крепостната порта; 4-ти – некропол до църква, северозападно извън крепостната стена, от които са регистрирани 167 гроба. Гробовете са част от средновековни християнски некрополи, които заемат равната част на хълма в северния му склон и подножието. Направено е антропологично изследване на 116 скелета. Некрополите не са съвременни на крепостта, а са обособени от населението напуснало крепостта при нашествието на Стефан Неман и от потомците им. Гробовете показват общи черти с останалите от XII-XIV век, известни засега у нас и в околните царства. Това, което съществено ги отличава от некрополите от останалите средновековни градове е бедният инвентар, дължащо се вероятно на социалното положение на погребаните. По този начин Перник се явява едно от изключенията включени в дисертацията. По същество, градска структура не съществува, но населението от близката околия продължава да погребва своите близки около градските църкви.

- **Перперикон**

Градът има важно стратегическо значение през XIII-XIV в., когато се създава новата административна хора Ахридос. А през 1339 г. в писмо на Вселенската патриаршия, той е обозначен, като епископски център, очевидно отделил се от старата епископска катедра Ахридос. Данните от археологическите разкопки показват, че през XIII-XIV век Перперикон е цветущ средновековен град.

Върху останките на късно-античния храм в Акропола е построена нова църква, вече изцяло изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Наоколо се оформя обширен некропол, даващ представа за значителния брой на населението. Откриват се сребърни монети на цар Иван Александър, доказващи неговата власт в района през 40-те години на XIV век. През различните етапи на разкриване на некрополите от средновековният град са документирани общо четири некропола с 588 гроба и значително количество гробове, без конкретна организация в централната градска територия. Погребаните са положени в гробни ями, ориентирани по оста запад-изток, оградени с камъни и покрити с плочи. Останките на починалите са в анатомичен порядък с глава на запад, в изпънато положение, според християнския ритуал. Най-общо датировката на некрополите е XII-XIV в.

- **Петрич Кале**

При разкопките на югоизточната част на укрепената площ е открита еднокорабна църква и некропол от края на XIV в. В същия сектор са проучени жилища от XII-XIII век и полуземлянки от края на IX и X век, както и част от представителна късноантична сграда. При разкриването на еднокорабната църква и некропола са документирани общо 34 гроба, при които покойниците са изпънати по гръб, а гробните ями са оградени с камъни. При повечето проучени гробове липсва гробен инвентар.

- **Пловдив**

. Западните автори описват Филипопол като укрепен град с многобройно население, в който има изобилие от земеделска и занаятчийска продукция. Средновековни гробове са откривани от редица археолози при спасителни проучвания в рамките на съвременният град. Проучени са 8 некропола на територията на Пловдив и над 1029 гроба. Всички са християнски и като цяло не се отличават от останалите през епохата. Ориентацията на гробовете е Запад–Изток, повечето са със значително отклонение на югозапад, а няколко гроба са с отклонение на северозапад. Положението на ръцете е различно – изпънати или свити, с длани в областта на корема и/или раменете, но винаги са върху тялото. Част от гробовете са оградени с камъни и тухли, при някои са поставени камъни като надгробни плочи. Голям процент са с добре запазени ковчези. Покрай скелетите често са препогребани

костите от по-ранни гробове, засегнати при вкопаването на новите ями. В няколко случая са регистрирани ритуали против вампирясване – поставяне на камъни върху главата, тялото или краката. Интерес представлява един случай, при който черепът е покрит с керемиди, в устата е бил поставен фрагмент от тухла, а краката са били вързани при глезените. Подобен случай с поставяне на строителна керамика в устата на починалия, до момента не е известен от друго място по българските земи. Датировката на некрополите се базира на стратиграфската им позиция и на откритите в гробовете предмети, най-ранните от които са от XI-XIII до XIV в., както и от XV–XVII в.

- **Преслав**

След въстанието на Иван Асен I и Теодор Петър (1185-1187) и възстановяването на българската държава, Преслав става основна резиденция на Петър и важен епископски център от епохата на Второто българско царство.

В Преслав погребването край християнските храмове става масова практика през XIII-XIV в. Около всички църкви, действащи или не, възникват големи некрополи с гъсто разположени гробове. От всички девет некропола в града, седем са разположени около църковна постройка. Първоначално гробовете са се съобразявали отчасти с храмовете, но след тяхното постепенно обезличаване това се променя и гробните съоръжения започват да застъпват на различни места техните основи. Това е констатирано при некропола при Дворцовата църква, Преславската архиепископия, църквата на площада с фиалата и Кръглата църква. Най-продължително съществуващ некропол в Преслав е откритият около Владетелската църква, чиято горна граница достига началото на XV в. Като цяло, най-много от преславските некрополи приключват своето съществуване в края на XIII в. Това са некрополите около Дворцовата църква, в рамките на преславската архиепископия, около църквата на площада с фиалата, обект „Административна сграда“ и около „църквата на Мостич“. Останалите два некропола, южно от дворцовите сгради и до Кръглата църква имат горна граница от края на XIV в.

- **Русокастро**

Според византийския военачалник и книжовник от XIV век Йоан Кантакузин, крепостта Русокастро не може да се завладее със сила. Градът заема площ от над 45 дка и е с размери 263 x 277 м. В началото на XIV век, след успешните действия на Михаил Шишман в Тракия и след сключения договор с Андроник III Палеолог, на България са възстановени шест крепости, между които е и Русокастро.

На територията на средновековния град са проучени три некропола. Единият се намира при църква „Св. Георги“ и оттам са проучени 38 гроба като 30 % са детски. Два гроба, на жена и дете, са регистрирани в близост до сграда В и третия некропол, от който са проучени 14 гроба. Той се намира в крайните поли на ниско възвишение, ориентирано в посока север – юг, снижаващо се на запад към течението на Русокастренска река, на 50 до 100 м в западна посока. При всички гробове се наблюдават вкопани гробни ями, като при някой има следи и от дървени ковчези.

- **Ряховец**

За средновековният град Ряховец се предполага, че е свързан с Янтренските некрополи, които се намират на не повече от 800 м от града, но тъй като въпросът е дискуссионен, тези некрополи няма да бъде включен в настоящия труд. На територията на средновековния град се проучват два некропола от епохата на Второто българско царство. Общият брой на гробовете до момента е 29. Всички са с ориентация запад-изток. Гробните ями са вкопани в жълтата глина, като при някои има ограждане с изправени плочести камъни.

- **Созопол**

Заради доброто си разположение и удобното си пристанище, Созопол става притегателна точка за търговските интереси на Генуа и Венеция. В началото на XIV век, византийският император дава привилегии на търговците, внасящи храни от Созопол. За стойността на Созопол за България показателен е фактът, че когато една византийска флота го превзема през 1328 г., цар Михаил Шишман превзема летните императорски дворци в Сакар и ги заменя за Созопол. Три години по-късно, след смъртта му, византийците без бой превземат града. Но при вестта, че при Русокастро са разбити от новият български цар Иван

Александър, населението вдига въстание и изхвърля византийците от крепостните стени в морето.

Като цяло, на територията на Созопол, са регистрирани над 432 гроба в 8 некропола от средновековния период. В некропола при църква „Св. Георги“ са регистрирани 7 зидани гробници. В същия този некропол прави впечатление, преобладаващите женски и детски гробове, както и една интересна практика „поставяне на Харонов обол“. Датировката на некрополите е най-общо XI-XIV век.

- **София / Средец**

В епохата на Второто българско царство Средец е център на митрополия. От Бориловия синодик са известни петима митрополити на Средец: Дионисий, Дамян, Леонтий, Дометиан и Партений. Една от тезите е, че митрополитската църква и резиденция са откритите в двора на президентството руини. Представеният прочит на В. Нешева по темата, отправя митрополитската църква и резиденция към Св. София в края на XIV век, когато градът се разраства и вероятно в тази източна посока от античните останки се е появил нов неукрепен градски участък от типа „Подградие“, характерен за смутните времена преди османската инвазия.

Единственият проучен и публикуван некропол от епохата на Второто българско царство на територията на София се намира около църква Св. София и са проучени над 58 гроба с богат гробен инвентар от тъкани, елементи на облеклото, накити и монети.

- **Стара Загора / Веря**

Средновековният град Веря се намира на територията на съвременният град Стара Загора. До XII в. средновековният град се е развивал между античните крепостни стени, които са обграждали площ от 500 дка. За средновековния период на града се знае твърде малко, а проучените 16 средновековни гроба са плод на спасителни проучвания и случайно открити гробни съоръжения от епохата на Второто българско царство.

- **Трудовец**

Трудовец е още едно от изключенията в тази дисертация. Обектът е включен поради личното участие на автора в проучването му. Запазеният до покрив средновековен храм е свързан с близкият град Боженишки Урвич. Църквата е еднокорабна, едноабсидна и е построена през втората половина на XIV век като гробищен храм, заобиколен от всички страни с води. Легендите, че храмът се е намирал на остров, се потвърждават и стратиграфски.

В разкрития, средновековен некропол около храм „Св. Вмчк. Георги“, са документирани шест гроба със слабо запазени кости. При два от тях, горната част на скелетите попадат под основите на църквата. Двата скелета са на жени. Погребаната под югоизточния ъгъл на сградата жена е на около тридесет години, като главата на покойната е била със забрадка, пристегната с бронзова тел. При разчистването на скелета е открит пръстен на ръката, а в устата и е била поставена аспра на цар Иван Александър с Михаил Асен, по известната практика за поставяне на „Харонов обол“.

- **Хоталич**

Укреплението се явява важен стратегически пункт в старопланинската крепостна система от епохата на Второто българско царство. При направените археологически наблюдения е установено, че погребаните са полагани със стъклени и бронзови гривни, далеч след като във всички други некрополи от българското царство се откриват сферични копчета от различни метали. Проучени са 247 гроба от два некропола. Единият е некропол към църква № 3, а другият е некропол при църкви №1 и №2. Повечето от погребаните са възрастни индивиди, положени в ковчези с дървени сглобки. При някои има само следи от тях, а при други се откриват по-големи части от дъски. Добре запазеният ковчег на гроб № 33 позволява да се установи, че някои от ковчезите са имали дървени дръжки. Малките деца и бебета се погребвани доста по-плитко от възрастните индивиди. Това е регистрирано при всички детски гробове. Дървени ковчези при малки деца и бебета не са открити. В повечето случаи при тях се наблюдава изграждане на своеобразни каменни гробници, като за целта са използвани каменни плочи. Стратиграфските наблюдения показват, че некрополите са от средата и втората половина на XIII в. до първата четвърт на XIV век.

- **Цепина**

Проучванията около две от църквите на Цепина, позволяват да се разкрият множество гробове от епохата на Второто българско царство. Общият брой проучени гробове от двата некропола е 295. В пространството около църква № 1 са открити 84 гроба. Погребенията са извършени по християнски обряд, в някои от тях има находки: бронзови обеци, наушници, пръстени, два кръста, от които единият енколпион – бронзов, бронзови копчета, някои от тях със следи на места от тъканта на дрехата. Някой от гробовете са оградени с камъни, други с камъни и керемиди, а един от тях е изграден с плочести камъни, покрит с керемиди – тегули. Повечето от покойниците са погребани в дървени ковчези. При Църква № 2 от XII-XIV в. са проучени над 200 гроба, повечето от които са на деца.

- **Червен**

Средновековен град Червен се състои от жилищен пирг, замък, вътрешен град, външен град и неукрепени квартали. Общите максимални размери на укрепената площ са с дължина около 835 м и широчина от около 51-125 м. На най-високото място се издигал феодален замък или цитадела. Застроената територия на Червен е била около 180 хектара и значително превишавала размерите на повечето от останалите средновековни градове на Второто българско царство. В нея се обособили т. нар. вътрешен укрепен град, който заемал скалния рид, външен укрепен град, западно от вътрешния и подградие, което се намирало в подножието на рида.

Досега на Червен са разкрити останки на 16 църкви, които имат различни размери, украса и архитектурни особености. Един надпис сочи, че там някога е съществувала и арменска църква. Най-големи и представителни са били църквите № 2 и № 4 в цитаделата и № 1 и № 10 в западната част на платото.

Пример за голям некропол, свързан с паралелното съществуване на града, откриваме в Червен. Източно от цитаделата в първите десетилетия на XIII в. е изградена триконхалната църква № 8, около която по-късно се развива градски некропол. Некрополът е непроучен. Голямото количество на надгробни паметници, някои употребени в по-късни строежи от XIV век показва, че некрополът е използван през XIII век, а употребата на надгробия е

важна практика, която постепенно е изоставена. Появата на некропол извън стените на цитаделата е указание, че при избора на терен са търсени хигиенни и утилитарни специфики. Некрополът е отделен от най-представителната част на града - неговата цитадела, но е и в пряка връзка с нея, като достъпът до него се осъществява чрез източната порта на града. Църква № 8 с нейния триконхален план показва, че основното ѝ предназначение е да изпълнява ролята на гробищна градска църква, тясно свързана с погребалната обредност.

Наличието на два големи некропола е свидетелство за бързото нарастване на населението на Червен през първите десетилетия на XIII в. и за превръщането му в голям за мащабите на българското средновековие град. Топографията на големите некрополи на Червен показва, че те са разполагани вън от цитаделата и жилищната зона въобще, от местата, които са постоянно обитавани. В единият некропол е построена гробищна църква № 10, изградена през втората четвърт на XIII в. и функционира до края на XIV в. През XIV в. се променят топографията на некрополите на Червен. Появяват се некрополи и гробове около църквите в цитаделата и подградието, т.е. вътре в града.

- **Чиракман**

През средновековието градът се развива значително, като през XIII-XIV век достига своя най-голям разцвет. Той е значителен икономически и културен център с богати и разнообразни културни останки - крепостни стени, ранно-християнска базилика, средновековна църква, обществени сгради. На Чиракман е проучен голям християнски некропол, до известна степен, отнасящ се към епохата на Второто българско царство. Общата бройка на гробовете е 657. Некрополът се датира най-общо XIV-XVII век, като стратиграфските данни показват, че се намира върху по старо антично селище.

- **Шуменска крепост**

Най-значимият период от историческото развитие на Шуменската крепост е от епохата на Второто българско царство (XII-XIV век). Това е времето, когато се налага изграждането на засилената фортификация на града, която включва външно укрепление,

състоящо се от три крепостни стени и малко вътрешно укрепление - цитадела. Нивото на втория крепостен пояс съвпада с това на жилищните квартали от XII-XIV век.

В Шуменската крепост е налице тенденция, която през XIV в. става доминираща, а именно да се увеличава броя на некрополите вътре в града спрямо предходното столетие. Църква № 5 е една от представителните постройки в града, построена северно от кула №3. Църква № 5 има двор, ограден със стени. Дворът е използван като некропол през втората половина на XIV в. Църкви № 6 и № 7 са интерпретирани като гробищни параклиси, заради опростения им план и възникването на некрополи около тях в края на XIV в., датирани с монети на цар Иван Шишман (1371-1393). Двете църкви са опожарени при превземането на града от османските турци. Некрополът около църква № 7 е определен като семеен некропол от XII-XIV в.

- **Ямбол / Дъбилин**

Средновековният град Дъбилин се намира в съвременният град Ямбол. Разположен е в западната част на града. Крепостната стена е изградена в края на X век и е разширена през XII-XIV век. При проучванията на средновековният Ямбол са регистрирани 40 средновековни гроба. От проучените гробове - 36 са от XII-XIV век и 4 от X-XI век. Некрополът заема източната част на полуострова, образуван от р. Тунджа, в квартал "Любен Караиванов". На дълбочина 0,60 м от повърхността на терена са разкрити основите на две тухлени сгради с многоброен битов материал от XIII-XIV век. От разкритите 40 гроба – 12 са на деца, а 28 на възрастни индивиди. Погребаните са с глава на запад и крака - на изток. Отклонения има само при четири. Гробовете не са наредени в определен ред. Покойниците са били поставяни в обикновена гробна яма, вкопана в терена. Гробен инвентар е открит при пет от гробовете: две медни монети от Мануил I Комнин /1143-1180/, обица от бронз, медно сферично копче, халка от желязо и глинен прешлен за вретено.

III глава. НЕКРОПОЛИТЕ В СТРУКТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД

Всяка епоха и дори всяка култура имат своя представа и отношение към пространството. Във време, когато обществото живее уседнало, регулира своите взаимоотношения правово и е устроено на държавен принцип, се забелязва една много важна тенденция, а именно, че пространствената организация на селищата, които то изгражда и обитава, следва развитието на неговата социална структура. Характерът и видът на строителството са пряко обвързани с дейността на владетеля и неговите представители. През развитото средновековие материалните възможности на обикновеното градско население в повечето случаи са ограничени. Значителни са обаче средствата, с които разполагат владетелите, местните управители и църквата. Те се използват за строителството на комплекси със сакрално и представително значение, на различни по предназначение обществени сгради. Акцентът е върху дворцовите постройки, жилищата на местната аристокрация и култовите сгради. Те носят отпечатъка на материалните възможности и потребностите на поръчителите им. Социалната диференциация и материален статус на градското население обуславя стила и облика на градската култура. За това свидетелстват богатите некрополи на Търновград и големите градски центрове, градските имения и манастири в столицата Търново, болярските жилища, съответно в Търновград, Мелник, Червен и др.

Като местоположение се обособяват няколко групи некрополи:

НЕКРОПОЛИ ОКОЛО ХРАМОВЕТЕ

Безспорно, това е изначалната, основна причина за обособяване на гробища. Вероятно е имало случаи, при които дадено пространство в града е определено за извършване на погребения и едва по-късно, за нуждите на ритуала е построена гробищна църква. В повечето случаи гробовете се разполагат около гробищна или енорийска черква. Освен главната църква, каквато повечето големи градове имат, кварталните църкви са част от градската идентичност. Те са ежедневна необходимост, всяко раждане и смърт са обвързани с тях, както и законността на договорите сключвани с клетви, произнесени върху свещени реликви.

НЕКРОПОЛИ В ЦИТАДЕЛИТЕ

Тази група некрополи е свързана с предходните. Откриването на некрополи разположени в границите на града или в близост до крепостните стени при археологически проучвания не е нещо необичайно, въпреки че противоречи на прагматичните и хигиенни съображения. При погребенията вътре в града гробовете отново са разполагани около храмови постройки, като често са оградени с каменен зид, обособяващ малки дворове около църковния храм.

Първите некрополи се появяват вътре в града около новите храмове веднага след строежа им. Някои некрополи показват функциониране на некрополи в рамките на десетилетия, като причината за изоставянето им е нуждата от свободна площ, особено в началото на XIV в., когато градското население видимо нараства.

НЕКРОПОЛИ В ПРЕДГРАДИЯТА

Едни от най-големите некрополи разкрити в подградията на средновековните градове са тези около църквите „Св. Четиридесет мъченици“ (над 300 гроба), „Св. ап. Петър и Павел“ и „Св. Димитър“, които възникват през XIII в. и продължават да се използват и през XIV в. Това са най-големите градски некрополи на Търнов, където са документирани и най-представителните гробни инвентари от епохата на Второто българско царство. Липсва категорично разделение на гробовете според социалния статус на погребаните. Основно, такова се наблюдава във вътрешността на църквите и най-вече при „Св. Четиридесет мъченици“ и дворцовата църква на Царевец, където няма градско население. Това издава една установена и продължителна традиция, при която градското население и аристокрацията са погребвани, почти в едни и същи некрополи, но представителите на аристокрацията и царската фамилия приоритетно са погребвани вътре в храмовете.

На Калиакра също се наблюдават тенденциите, характерни за повечето градове на Второто българско царство. Големият градски некропол, разположен в югозападната част на предградията, възниква през втората половина на XIII в. и е един от основните и най-големи некрополи на града. Въпреки неговото съществуване, в Калиакра възникват некрополи във Вътрешния град, където пространството е много по-ограничено. Некрополи

се обособяват около църкви № 2 и № 3. Най-голям е некрополът около основната градска църква № 2, в който са открити най-много гробове от XIV в. Практиката да се погребват жителите на града около църквите става основна през втората половина и края на XIV в.

Дръстър е един от големите военни и икономически центрове. Като седалище на митрополит, градът има важно значение в църковно-административното устройство на Второто българско царство. Подобна е ситуацията при използването и функционирането на некрополите. Некрополите около двете църкви № 1 и № 2, и този пред вътрешното лице на южната крепостна стена, възникват през първата половина на XIII в. След опожаряването на града те престават да функционират, което свидетелства за силното редуциране броя на населението в града и западане на неговите функции. Нови некрополи на същите места се оформят в средата на XIV в.

IV глава. ЕЛИТАРНИ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ И ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ НА ВИСШАТА АРИСТОКРАЦИЯ ОТ ЕПОХАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Практиката за поставяне на аристокрацията в специално оформени гробни камери, започва още в античността. Гробище на византийските императори до началото на единадесети век е била църквата „Св. Апостоли“ в Константинопол, която по лукс и красота не е отстъпвала на Св. София, но е разрушена от османците веднага след превземането на града.

Това се наблюдава и в Средновековна България. Могат да се разграничат два типа погребални практики. Едната произхожда от азиатската култура и е свързана със специалното място на покойниците в храма, под аркосолиите. А другата е с произход от древна Гърция и е по-добре засвидетелствана при елитарните гробове от XIII-XIV в. в съвременната българска територия и най-вече във Велико Търново. Това са царските гробници от Царевец и църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Открояват се три варианта на елитарни погребални практики. Първо в ниши, второ в саркофази и зидани гробове и трето църкви-гробници, чиито останки са документирани най-вече на Трапезица.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С възстановяването на Българската държава в края на XII век, на Балканите се явява нов политически и военен фактор, носещ характеристиките на източно-православното християнство и унаследил до голяма степен културния модел на Византийската империя. Градските некрополи от епохата на Второто българско царство, до известна степен се превръщат в един от елементите на средновековния град, носещи богата информация за тази култура. Наред с другите части, формиращи градската среда, като крепостни стени, наличие на дворец или резиденция на административна власт, занаятчийски производства и търговия (пазар), църковна организация (митрополитски или енорийски център), некрополите се явяват важен елемент на селищната структура. Това е място за поклонение, създаване на специфично отношение и обединяващ фактор за средновековното общество. Значителното натрупване на информация за селищната история и култура през XX век, постепенно довежда до дискусии по темите за характера и развитието на средновековния град в границите на българските земи, както и за неговото място в обществения живот. Въпреки политическите нагласи, трябва да отбележим, че ролята на некропола в средновековния град е част от християнската култура. Уважението и почитта към паметта на предците и отношението към тленните им останки е основна ценност на християните в средновековна България. Чрез почитането им, наследниците установяват връзка и създават приемственост и перспектива за бъдещето на държавата. Чрез различните ритуали, помени, задушници и други, системно се възпоменават и утвърждават имената и делата на предците, създатели на царството и причина за самостоятелна Българска държава. По този начин се поражда и необходимостта некрополът да заема централно, средишно място в града на средновековния българин. Дори във време на обсада или неподходящи климатични условия, да е възможно отдаването на почит и съответно припомнянето на основните ценности за утвърждаване на унаследените правила и традиции. Тук, за нуждите на изследването, е по-важно да се разглежда некропола като част от християнския град, чийто фундамент се организира около специфичното разбиране за отношение към предците и запазването на тяхната памет. След битката при Клокотница, през 1230 година, цар Иван Асен II създава църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“, която да служи за царски мавзолей, подобно на „Св. Апостоли“ в Константинопол и където на поклонение да идват

миряни от цял свят. Подобен замисъл се откроява и при пренасянето на мощите на Св. Петка в дворцовата църква на Царевец, от чийто реликварий е открит само част от надпис, доказващ достоверността на тази практика. Като основен способ за утвърждаване на новата власт се откроява системното добиване на „свети мощи“, а чрез наподобяването на погребалния ритуал с практиката на константинополските императори, българската аристокрация създава специфичен подход за положително представяне пред общността и прокламиране на царската власт.

Обзорът и анализът на публикуваната литература между 1912 година и 2020 година, показват, че изследването на градските некрополи от епохата на Второто българско царство не са самостоятелен дял в археологическата наука. Те придобиват публичност в контекста на изучаване на градската среда епизодично и с оглед на различните възможности и интерес от страна на проучвателите. Липсва и еднаквост по отношение на интерпретирането и обема на публикувания материал от различните обекти. Същото важи и относно супер-позицията на самите некрополи спрямо градското ядро. Като цяло, некрополите се разполагат около специално отредени църкви, но се срещат некрополи далеч от същинският град или далеч от църкви и изобщо от града. Тези некрополи, от своя страна притежават всички необходими качества и характеристики, типични за градските, а именно погребални практики и обичай, наличие на богат инвентар и систематично устройство, но се отличават по спецификата на своето местонамиране. Откриват се и некрополи, които в една или друга степен се доближават до градски, но все пак не са част от централното градско ядро. Такъв е примерът с некропола на Боженишки Урвич, който е разположен около църква извън укрепената територия и още един, принадлежащ към по-далечна църква, на 8 км от укрепението. Сходна е ситуацията при Янтренските некрополи, както и единият от некрополите на Русокастро. Подобно заключение може да се направи и за некропола на Мелник, въпреки че там проучвания не са правени и все още неговото съществуване е хипотетично. Гробовете от Варна, където църква не е документирана и некрополът от Кастрици също биха могли да са примери за една подобна тенденция или по-скоро изключение за градските некрополи от епохата на Второто българско царство. При систематизирането на публикуваните данни са разгледани 154 некропола от 40 средновековни обекта. За целта са използвани 704 публикации на български и

чуждестранни автори. Градовете, поместени тук, са както със средновековните, така и със съвременните си наименования. Това е така, поради факта, че не на всички знаем средновековното име, а за някои няма съвременни названия. Важен момент е, че част от разглежданите градове само временно са били в пределите на Второто българско царство, а други са чужди владения през целия период на Търновското управление. Въпреки това, може да се изкаже хипотезата, че православните християни следват относително сходни погребални практики в градските некрополи в и извън територията на Търновското царство. Според публикуваните данни са проучени над 10 657 гроба. Тази цифра е сравнително неточна и вероятно не отразява фактическата бройка на проучените гробове за тези малко над 100 години проучвания в България. Въпрос на детайлен прочит и пунктуалност би било уточнението, че редица автори не са сметнали за необходимо да отразяват точният брой на проучените през сезоните гробове, а в следствие не са направили обобщаваща публикация и подробен антропологичен анализ на събраните данни, по една или друга причина. Картината не е по-добра и при представителните гробове от столичния Търнов, където са запазени следите от малък брой саркофази на българските царе, а голяма част от елементите даващи ясна представа за тяхната визия често липсват. Интересен пример е фрагмент от саркофаг от дворцовата църква на Царевец, за който Миятев, Тотев, Дерменджиев и Чокоев дават пет интерпретации, на кого от владетелите принадлежи. Много често това е следствие от натрупване на различни обстоятелства и конкретни специфики, свързани с живота и професионалната среда на отделните екипи, реализирали проучванията през тези над сто години. Слабо вероятно е обаче, че наличието на повече системност и задълбочени анализи, както антропологични, така и социални, биха довели до по-добри резултати. Това е предпоставено от нивото на запазеност, което в никакъв случай не може да се определи като задоволително. Включеният в дисертацията материал доказва, че местоположението на некрополите в структурата на българския средновековен град, често се определя от локализацията и броя на храмовете. Може да се допусне, че поне в началото е имало планиране на формирането на градската среда. При унаследени селищни пространства, които имат античен период на обитаване, често се унаследяват и сакралните територии за разполагане на храмове и прилежащите им гробища. Липсата на некропол в цитаделата на Червен, предполага хигиенна обосновка. От друга страна, наличието точно там на най-голямата колекция от надгробия и единствена от XIII век е показател за

системната организация на некрополите през първото столетие на Второто българско царство и промяната в структурата на градската среда през XIV век. Тези различия са най-вече продиктувани от интензитета на политическите и военни сътресения, които съпътстват българският средновековен град от втората половина на XIII и през целият XIV век. В Преслав погребването край християнските храмове става масова практика през XIII до началото на XIV в. Около всички църкви, действащи или не, възникват големи некрополи с гъсто разположени гробове. От всички девет некропола в Преслав, седем са разположени около църковна постройка. Първоначално гробовете са се съобразявали отчасти с храмовете, но след тяхното постепенно обезличаване това се променя и гробните съоръжения започват да застъпват на различни места техните основи. Това е констатирано при некропола при Дворцовата църква, Преславската архиепископия, църквата на площада с фиалата и Кръглата църква. Най-продължително съществуващ некропол в Преслав е откритият около Владетелската църква, чиято горна граница достига началото на XV в. Като цяло, най-много от преславските некрополи приключват своето съществуване в края на XIII в. Останалите два некропола – южно от дворецовите сгради и до Кръглата църква, имат горна граница XIV в. В Шуменската крепост е налице тенденция, която през XIV в. става доминираща, а именно да се увеличава броя на некрополите вътре в града спрямо предходното столетие. На Царевец се появява голям некропол, свързан с църква № 18, който се датира след построяването на църквата - края на XIII в., функционира до края на XIV в. На хълма Трапезица през втората половина на XIII в. около църква № 19 се оформя градски некропол, като през XIV в. в този некропол се появяват и детски гробове. Гъсто застроената част на Трапезица покрай източната крепостна стена с нови жилища, съвпада с използването на некропола, използван до края на XIV в. Естествен център на квартала става църква № 19, изградена на централния площад в цитаделата на Трапезица. През XIII в. църквата има представителни функции, като храмът е разположен в единия край на главния площад на крепостта. През XIV в. с оформянето на квартал покрай източната крепостна стена храмът придобива квартален характер. През XIV в. в търновските цитадели са ползвани некрополите около Църква № 12 на Царевец, некрополът на южния квартал на Трапезица, некрополът при югозападната порта на Трапезица, където погребването е извършено в един кратък период от време между средата и края на XIV в. Некрополите в Червен, които възникват около храмовете вътре в града, са датирани в XIV в., като повечето

от тях - във втората половина и края на XIV в. Честа практика е вкопаването на гробните ями в насипа, образуван от разрушаването на църквите. Това се появява като тенденция именно през XIV век. Вероятно, някои от тези некрополи, използващи ограничено място в цитаделата на града, са възникнали едва във втората половина или края на XIV в., след като градът постепенно губи своята значимост, а цитаделата и част от църквите са опожарени и разрушени. Интересен пример или по-скоро изключение са некрополите в Пернишката крепост, които се използват интензивно в периода XIII-XIV век, а самият град не. Некрополите на Червен вътре в града маркират горната граница от развитието на Червен като град - 1388 г. След османското завоевание започва неговият бърз упадък. Погребването става около опожарени и изоставени, но все още издигащи се високо над земята сгради. Подобна ситуация се наблюдава и в средновековния Шумен. През втората половина и края на XIV в. масово се появяват некрополи около църквите вътре в града. Двете църкви са опожарени при превземането на града от османските турци. Некрополът около църква № 7 е определен като семеен некропол от XII-XIV в.

Темата за градските некрополи има пряко отношение и към предхождащи трудове, които анализират социалната структура на средновековния български град. Ето защо, тук не трябва да се търсят нови хипотези, а по-скоро се потвърждава една утвърдена вече констатация, че големите градски центрове от периода XIII-XIV век (Търново, Бдин, Калиакра и др.) са икономически, политически и църковни центрове. В тях живее висша аристокрация, военни, духовни лица и пратеници на чуждестранни представителства. Находките от градските некрополи дават безспорна информация и за социалното разделение на тогавашното общество. Особено показателни в това отношение са некрополите проучени в столицата Калиакра. Гробните дарове от некропола в Подградието са относително по-скромни като материал и изработка, от тези открити в гробовете около Църква № 2 във Вътрешния град на крепостта. Към тази констатация се отнасят и археологическите доказателства, потвърждаващи писмените извори, за наличието в градовете на фамилни църкви, съответно на по-представителни гробни съоръжения за членовете на аристокрацията.

За интерпретацията на социалният и възрастово-полов анализ, огромен принос има некрополът в подградието на средновековния град край Сопот. Той може да се датира по

особеностите на обряда и находките, открити в гробовете от XIII-XIV в. При анализа на антропологичните данни и археологическите наблюдения е установено, че всички погребения с тухла с кръстен знак под главата са на мъже - вероятно монаси от манастирския комплекс. Такава констатация, обаче не е изказана за откритите подобни гробове от Търново и Созопол. В средновековната столица, както и в Созопол, тухли с кръстен знак и надпис се откриват и в гробове с останки от детски и женски индивиди.

При интерпретирането на гробищните практики и гробовете с представителен характер от епохата на Второто българско царство се открояват три вида съоръжения, характеризиращи принципите за полагане на аристокрацията: църкви-гробници, гробове с акросолий и саркофази. Примери са няколко църкви-гробници от Царевец и Трапезица, които се обвързват с Асеновата династия.

За аркосолиите, като маркер за аристократични погребения е параклисът на манастира „Хора“ в Константинопол. Възможно е там да са били погребани потомците на Ирина Асенина. Още примери за такива погребения се откриват на остров „Св. Ахил“ в Гърция. Акросолеят от боянската църква - „Св. Никола и св. Пантелеймон“, от своя страна не е толкова консенсусен и за него авторите не са така категорични, на кого принадлежи. Въпреки това, недвусмислено е установено, че гробът е принадлежал на военен с висок ранг в българската държава.

Третият тип паметници, саркофазите са най-представителните гробни съоръжения, но при тях се откроява един съществен недостатък - често липсват данни, които да ни разкрият повече за името и ранга на погребаните. Всички саркофази от епохата на Второто българско царство са разбити и ограбени. Такива са всички саркофази от Царевец и църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Ограбени и преизползвани са зиданите гробници от Ловеч, Созопол и Калиакра. Запазените, неограбени саркофази са единици, това са тези принадлежащи на Михайл III Шишман, Дона Ватаца Ласкарис и българската царица Анна Неда, първа съпруга на цар Михаил III Шишман. Нито един от тях не е на съвременна българска територия. В България често липсват и самите тленни останки и както вече стана ясно, именно поради този факт, не познаваме гроба на нито един български владетел. Същият проблем се наблюдава и при аркосолиите и при църквите-гробници. Опитите да се

свържат с един или друг български владетел не стигат до особено задоволителни резултати именно поради липсата на достатъчно конкретни доказателства, които да са се запазили до момента на проучванията. Нито една от проучените шест църкви-гробници на Царевец или Трапезица не успяват да се докажат от своите проучватели като царски семейни гробници, въпреки разкритите царски изображения в стенописната украса.

Интерес представляват и някои установени с методите на археологията погребални практики от редица български градове. Това са две практики, които не откриват своята ортодоксална предпоставка за съществуването си, но са ярко засвидетелствани в редица некрополи, проучвани от територията на съвременна България. И за двете може да се изкаже хипотеза, че са по-скоро свързани с езическите отлагания в културните възприятия на средновековните християни. От една страна това е ритуалът „Харонов обол“, при който на покойника се даряват пари „за път“, а другият достатъчно срещат ритуал е „обезвреждане против превъплъщение“, при който са извършвани редица постсмъртни практики. Поставянето на „Харонов обол“ е засвидетелствано в редица средновековни обекти. Това е регистрирано в некрополите от: Боженишки Урвич, Калиакра, Перник, Пловдив, Преслав, Созопол, Трудовец и Червен.

После-смъртна мутилация против превъплъщаване, от своя страна е документирана в повече некрополи от средновековните градове. Сред тях, освен с отстраняване на крайници се отличават практики, като връзване на крайници, поставяне на камъни и керемиди върху черепа, пробиване с остри предмети на тялото и главата на покойника: Велико Търново, Поморие, Асенова крепост, Боженишки Урвич, Воден, Силистра, Калиакра, Мелник, Никопол, Перперикон, Пловдив, Преслав, Русокастро и Ямбол.

В заключение, анализът на проучените с методите на археологията некрополи от територията на големи средновековни градове и по-малки селища от периода XII-XIV векове допринася за:

1. Обобщаване на достъпната информация по тази тема, което до момента не е правено.
2. Анализ на топографското разположение на проучените некрополи.
3. Включване в научно обръщение на проучени, но непубликувани цялостно паметници от епохата.
4. Обобщение на данните за така наречените “царски погребения”, въпреки оскъдната емпирика.
5. Създаване на: база данни за по-нататъшни изследвания върху социалната структура и духовните практики на населението в средновековна България.
6. Посредством анализа на находките от гробовете се доказва общия културен модел, по който се развиват българските царства и деспотати от втората половина на XIV век.
7. Включването на адекватен графичен и илюстративен материал към анализа на темата.

Научни приноси на дисертацията

1. Направен е обзор на 704 заглавия свързани с темата за градските некрополи, като са проследени проучванията върху темата в периода от 1906 до 2022 година.
2. Обобщени са данните от проучванията на 40 средновековни обекта;
3. Систематизирани са проучванията на 154 некропола от епохата на Второто българско царство, като са включени публикации за 10 657 гроба.
4. Анализирани са и са обобщени резултатите от документираните аристократични гробове във Велико Търново.
5. Направен е анализ на топографското разположение на проучените некрополи.
6. Създадена е база данни за по-нататъшни изследвания върху социалната структура и духовните практики на населението в средновековна България.
7. Посредством анализа на находките от гробовете е доказан общия културен модел, по който се развиват българските царства и деспотати от втората половина на XIV век.
8. Изработен е адекватен графичен и илюстративен материал към анализа на темата, съдържащ графики на 36 градски центъра, създадена е обща карта на всички включени в дисертационния труд обекти.
9. Изработена е таблица, включваща в себе си, разпределени по обекти: брой некрополи; брой гробове; данни за пол и възраст; гробен инвентар; гробни съоръжения; специфични отклонения от ортодоксалните погребални практики;

Публикации по темата на дисертацията

Монографии:

Овчаров, Петрунов 2020: Н. Овчаров, Ф. Петрунов. Крепостта Кокалянски Урвич и Късносредновековният манастир в нея, София, 2020, Издателство "Уникарт", ISBN 978-954-2953-9.

Студии:

Петрунов 2020: Ф. Петрунов, Некрополът на Църква № 2 в НАПР „Калиакра“ – В: Известия на Народния музей - Варна, ISSN 0324-0533, 47 (62), 187-213.

Статии:

Петрунов 2016: Ф. Петрунов, Нови данни за некропола в цитаделата на средновековната крепост Лютица – В: Език и Публичност, 2016, ISSN 2367-5756, 101-110.

Петрунов 2017: Ф. Петрунов, Проучване на храм „Св. Вмчк Георги“ до село Трудовец през 2016 година – В: Известия на Националния исторически музей, том XXIX, 2017, ISSN 1311-5219, 162-168.

Петрунов 2019: Ф. Петрунов, Предварително съобщение некрополът на църква № 2 в НАПР „Калиакра“ – В: Acta Musei Varnaensis XIII: История и култура на България и българите (IX – XIX в.), Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетнъов, 303-309.

Петрунов 2023: Ф. Петрунов, Зидан гроб от църква № 4 на Калиакра – В: Известия на Националния исторически музей, том XXXV, 2023, ISSN 1311-5219, 146-158.

Съобщения в АОР:

Петрунова, Петрунов, Василева 2015: Б. Петрунова, Ф. Петрунов, Е. Василева. Разкопки във вътрешният град на Калиакра. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 684-686.

Василева, Димитрова, Петрунов 2016: Е. Василева, Я. Димитрова, Ф. Петрунов Археологическо проучване на крепостта Калиакра, Вътрешен град – В: Археологически открития и разкопки през 2015, София, 2016, 727-730.

Петрунов, Кирякова 2017: Ф. Петрунов, В. Кирякова, Проучвания на храм „Св. Вмчк. Георги“, село Трудовец, Община Ботевград – В: Археологически открития и разкопки през 2016, София, 2017, 610.

Петрунова, Ендарова, Петрунов 2021: Б. Петрунова, Е. Ендарова, Ф. Петрунов. Археологически проучвания в НАР „Калиакра“ – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г., книга II, София, 2021, ISSN 2603-3658 (online); ISSN 1313-0889, 1051-1054.

Петрунова, Ендарова, Петрунов 2022: Б. Петрунова, Е. Ендарова. Ф. Петрунов. Археологически проучвания в НАР „Калиакра“ – В: Археологически открития и разкопки през 2021 г. София, 2022. ISSN 1313-0889, под печат.